

Daniel Barić

Faculté des Lettres de Sorbonne Université, Paris

USKOCI IZMEDU POVIJESNE ZBILJE I KNJIŽEVNOSTI: OD KOLEKTIVNOG JUNAKA DO ZORE RIDOKOSE; JUNACI ŠIROKOGHUDNI ILI ANTIHEROJI LJUDOŽDERI?

Uskoci su nadahnuli suvremene povjesničare (Paolo Sarpi, Minuccio Minucci), koji su dali izrazito negativnu konotaciju njihovoj pojavi. Uprizorenje uskočkog djelovanja postalo je, naime, oružje kojim se stoljećima težilo za političkim ciljevima. Kontekstualizacija uskoka u širem okruženju otkrivanja Amerike i ratnih zbivanja na tlu Francuske za vrijeme konfesionalnih ratova razotkriva paralelizme (posebice problematičnu pojavu kanibalizma). U hrvatskoj historiografiji (Franjo Rački, Karlo Horvat), kao i u književnosti (August Šenoa) tijekom 19. stoljeća došlo je do zaokreta u vrednovanju uskočke povijesti. Ovakva rehabilitacija u kulturnom i političkom smislu zahvatila je i talijanske krugove: Gabriele D'Annunzio se u Rijeci izričito poziva na tu memoriju. Između dvaju ratova njemački autor Kurt Schäber izumio je jedan ženski i mladenački lik uskočkog junaštva, Zoru ridokosu, koja je posredstvom knjige, televizije i kina dospjela na Zapad. Jugoslavenska se historiografija bavila uskocima, poglavito s ciljem zadobivanja podrške naroda federacije u revolucionarnom duhu na osnovi zajedničke borbe protiv okupatora. Suvremena je hrvatska historiografija, pak, smjestila uskoke u interkulturnu povijest, s novim pitanjima u vezi s novim tematikama (povijest okoliša i sâm pojam junaštva).

Ključne riječi: uskoci, Joseph Rabatta, Gabriele D'Annunzio, Kurt Schäber, Zora ridokosa

Razmatranje dokumenata koji su služili opisivanju uskočkog fenomena u povijesti, čija je recepcija varirala u širokom rasponu od herojskog vrednovanja do odlučnog odbijanja, neminovno usmjerava pogled povjesničara u smjeru osobite kritičnosti. Proturječna slika uskoka, dakako, zavisi od točke zrenja, koja je neposredna posljedica jezičnog i kulturnog okvira u kojemu se uskoci percipiraju. Svojim su djelima iznijeli na vidjelo jednu vrstu transgresivne muškosti, koja je prvotno interpretirana i opjevana u južnoslavenskim pjesmama kao odjek kolektivnih slobodarskih težnji. Upravo su uskoci kao takvi bili uzor prema kojemu je sredinom 20. stoljeća izniknuo lik jedne mlade pobunjenice, Zore ridokose, koja je postala jedan od ključnih likova dječje književnosti na njemačkom jeziku. Povjesničari i književnici preuzimaju u raznim sredinama uskočko nasljeđe koje istovremeno prenose kao oprečnu sliku pozitivnog junaka. Uskočki pothvati, naime, mogu izgledati i kao dokazi neciviliziranog ponašanja, ali i čestite ljudskosti, već prema odabranoj interpretaciji. Slika njihovih razbojničkih djela mijenja se tijekom vremena, dok priroda, pa čak i realnost njihova junaštva biva preispitana. Njihovo junaštvo nije uvijek očito; zato se mora često iznova uprizoriti i objasniti, ne bi li u protivnom njihovo držanje postalo znak barbarizma i nečovječne okrutnosti.

1. Uskoci kao divljaci

U redoslijedu povjesničara koji su se sustavno pozabavili poviješću uskoka, Paolo Sarpi (1552. – 1623.) zauzima posebno mjesto, kao nastavljatelj prvotnoga, Minuccia Minuccija (1551. – 1604.)¹. Sarpi vidi uskoke kao zarobljenike vječnoga prokletstva. Prema njegovu kazivanju, jednom je kapetanu mletačkog broda glava odrubljena i izložena svima na vidjelo dok je trajala gozba na kojoj su uzvanici umočili kruh u njegovu krv i pojeli mu srce. Takva bješe sudbina Josipa Rabatte u Minuccijevu opisu, koji Sarpi prihvaća: poslanik austrijskog cara Rudolfa II., poslije pokušaja preuzimanja u svoje ruke situacije koja je izmicala kontroli vlasti, uhapsio je uskočke vođe i usmrtio ih 1601., u nastavku čega i sâm bješe smaknut od strane uskoka². Glava mu je najprije, piše kroničar, izložena na prozoru senjske tvrđave, a truplo odneseno u crkvu sljedeći dan. Srce su mu uskoci iščupali i konzumirali. Prema Sarpiju, uskočke žene poticale su svoje muževe da se redovito vrte kući s neprijateljevom krvlju; one su lizale krv koja je još tekla s rana Austrijanaca. Optužbom o antropofagiji, zapravo o kardiofagiji – kušanju srca – nedvojbeno se uskoke željelo smjestiti u dodir s barbarstvom koje prethodi krštenju, prelasku u krug kršćanskih naroda. Tako je, naime, francuski putopisac i povjesničar, ujedno i dušobrižnik na kraljevskom dvoru André Thevet (1503. – 1592.), među prvim Europejcima opisao južnoameričke populacije u svom kozmografskom djelu o Novome svijetu, *O neobičnim pojedinostima antarktičke Francuske (Les Singularités de la France antarctique, Paris 1557)*. Franjevac Thevet opisao je Brazil sredinom 16. stoljeća, gdje je neko vrijeme boravio, uz prizore kanibalizma koji nisu samo njemu svojstveni već su prisutni i u mnoštvu suvremenih putopisa, i na francuskom³ i na njemačkom jeziku⁴. Pierre du Jarric, pak, u svojoj *Povijesti o najdojmljivijim stvarima koje su se dogodile, koliko u Indijama, toliko u drugim zemljama koje su Portugalci otkrili za vrijeme utemeljenja i učvršćivanja kršćanske i katoličke vjere*⁵, opisuje ulogu žena željnih ljudskoga mesa, pečenog ili sušenog. Ne treba, međutim, previdjeti da već u prvim opisima brazilskih Indijaca topos kanibalizma uzrokuje i u teološkom tumačenju pozitivnije varijacije kad je uprizoren kao Božja kazna⁶.

¹ Minuccio Minucci, *Historia degli Uschochi, co i progressi di quella gente sino all'anno 1602*, s. I., s. a.; Paolo Sarpi, *Aggiunta all'Historia degli Uscochi di Minuccio Minucci arcivescovo di Zara. Continuata sino all'anno 1613*, Venezia 1616 (prema: Gaetano Cozzi – Luisa Cozzi, *La Repubblica di Venezia, la casa d'Austria e gli uscocchi*, Bari – Laterza 1965). O povijesnom liku Minuccija i njegovu postavljanju prema uskocima v. Josip Vrandečić, *Zadarski nadbiskup Minuccio Minucci i njegova jadranska misija*, Zagreb – Split 2017.

² Cozzi – Cozzi, *La Repubblica di Venezia*, 9.

³ O francuskom otkriću Amerike te popratnim književnim i antropološkim posljedicama v. Philippe Bonnichon, *Des cannibales aux castors. Les découvertes françaises de l'Amérique (1503-1788)*, Paris 1994.

⁴ Hans Staden, *Wahrhaftige Historia und Beschreibung einer Landschaft der wilden, nacketen, grimmigen Menschenfresser Leute in der Neuen Welt Amerika gelegen*, Frankfurt – Main 1557.

⁵ Pierre du Jarric, *Histoire des choses les plus mémorables advenues tant ez Indes Orientales, que autres païs de la découverte des Portugais, en l'establisement et progres de la Foy Chrestienne & Catholique*, Bordeaux, I, 1607; II, 1610 (v. Anne Molinié-Bertrand, „Une histoire ancienne des jésuites au Brésil“, u: François Crouzet – Denis Rolland – Bonnichon (ur.), *Pour l'histoire du Brésil. Mélanges offerts à Katia de Queirós Mattoso*, Paris 2000, 203-223).

⁶ Lavinia Cavalcanti Martini Teixeira dos Santos, *Guerreros antropófagos. La visión europea del indígena brasileño y la obra del jesuita José de Anchieta (1534-1597)*, La Laguna-Tenerife 1997, 180-184.

U slučaju francuske percepcije kanibalizma, u određeno vrijeme došlo je do preokreta. Kardiofagija je učestala optužba u kazivanjima nastalima tijekom francuskih vjerskih ratova u 16. stoljeću. Percipirana je kao prkos prema autoritetu jer se usporedno tumačila sa statusom službenog predstavnika vlasti koji je suočen s takvom sudbinom. Takvo što dogodilo se s vojnikom poznatim po nadimku Kraljevsko Srce (*Cœur de Roy*), koji je 1569. godine rastrgnut u Auxerreu, u Burgundiji. Srce mu je izvađeno iz prsnoga koša, izrezano na male komadiće koji su položeni na ugljen te ponuđeni na prodaju⁷. U Francuskoj se poslije takva paroksizma u nasilju pojavljuje jedan diskurs koji uspoređuje domorodački kanibalizam s ne manje zapanjujućim ljudožderstvom, također uočenim u krugu jednog takozvanog civiliziranog naroda na Zapadu⁸. Ovakva usporedba, izričita ili ne, imala je određenu ulogu u stišavanju fizičkog nasilja u vjerskim sukobima, koji je uočljiv u godinama 1580. – 1594., ako ne i u izražavanju netrpeljivosti⁹. Mletačka je historiografija i dalje ocrtavala uskoke kao ljudski živalj izvan čovječnosti, kao heretike, lopove poput Cigana, štoviše, kao ubojice: ni u kojem slučaju nisu se mogli smatrati dobrim kršćanima¹⁰, iako su se borili, i to s podrškom pape, protiv muslimana¹¹.

2. Lokalne apropijacije: povjesničar i književnik u 19. stoljeću

Hrvatska se historiografija suprotstavila ovako negativnoj slici, pri čemu je jedan anonimni spis bio posebno važan. Franjo Rački je, naime, upozorio na jedan talijanski rukopis iz (oko) 1621. godine, pohranjen u Firenci, koji se činio tim zanimljivijim što se protivio Minucciju i Sarpiju, a pritom nije potjecao iz hrvatskih izvora¹². Uostalom, kao katolički svećenik, Rački se prirodno priklonio jednoj historiografiji koja je bila usredotočena na Rim¹³. U sličnom ozračju, uz želju da s novim izvorima potkrijepi novu, pozitivniju sliku uskoka, Karlo Horvat objavio je zbirku dokumenata u kojoj u uvodu tvrdi da su oni „najbolji čuvari krajine hrvatske protiv Turaka, a historija im u priznanje zabilježi ime izvanrednih i neustrašnih junaka“¹⁴. Zbirka zorno ukazuje na temelju dokumenata iz Tajnog vatikanskog arhiva i mletačke nuncijature na veze koje su uskoci njegovali sa Svetom Stolicom, dok je Venecija bila u dugoročnom prijeporu s Rimskom crkvom. U ključnoj epizodi smaknuća

⁷ Denis Crouzet, *Les Guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion (vers 1525-vers 1610)*, I, Seyssel 2005 (1990), 331.

⁸ Michel Montaigne, *Essais*, I, pogl. XXXI, https://www.ebooksgratuits.com/ebooksfrance/montaigne_michel_de-essais_livre_i.pdf.

⁹ D. Crouzet, *Les Guerriers de Dieu. La violence au temps des troubles de religion (vers 1525-vers 1610)*, II, Seyssel 2005 (1990), 166.

¹⁰ Isto, 57.

¹¹ O proturimskom i protuhabsburškom okruženju u kojemu Paolo Sarpi vodi svoja povijesna istraživanja v. „Fra Paolo Sarpi e la polemica per il dominio del Golfo“, u: Roberto Cessi, *La Repubblica di Venezia e il problema adriatico*, Napoli 1953, 194-217; Marie Viallon (ur.), *Paolo Sarpi (1552-1623). Politique et religion en Europe*, Paris 2010.

¹² Franjo Rački, „Prilog za poviest hrvatskih uskoka“, *Starine JAZU*, IX, 1877, 172-256.

¹³ O kršćanskom svjetonazoru koji nije izgledao u proturječju s gusarskom praksom uskoka v. npr. Anna Maria Grünfelder, „Karte kao izvori za proučavanje senjskih uskoka“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32-33, 1999-2000, 355-363, 362.

¹⁴ Karlo Horvat, *Monumenta Uscochorum*, I, Zagreb 1910, VII.

carskog komesara Josipa Rabatte „od uskočke ruke“¹⁵, zarobljenje je stavljeno na račun istog legata „zbog svoga nasilnoga i nepravednoga provođenja teškoga uskočkoga pitanja“¹⁶. Povjesničar potkrepljuje, s pomoću raznih izvora, status uskoka kao junaka, što je bilo uobičajeno u usmenoj predaji. Ona, uostalom, u to doba postaje predmetom povijesnih istraživanja¹⁷. Objavljivanjem nepobitnih izvora junaštvo je trebalo izgledati očiglednijim. Sâmo izdanje, u okrilju JAZU, svojim naslovom (*Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*) aludira na velika njemačka izdanja povijesnih vrela koja su onda počela izlaziti. Kritički aparat stoga teži najstrožim znanstvenim kriterijima: prva bilješka osvrće se na literaturu objavljenu na raznim jezicima.

Naglašena je stoga u hrvatskim izvorima lukavost malog broja prema brojčano jačem suprotstavljenom brodogovju te posljedica takva stanja u činu osvete. U tom je kontekstu Šenoa pisao *Čuvaj se senjske ruke* na temelju objavljene i neobjavljene građe. I u „historičkoj pripovijesti“¹⁸ uhićenje carskog povjerenika smješteno je u srž radnje, kao politički najproblematičniji, najkrvoločniji i stoga najdramatičniji događaj u povijesti uskoka. Šenoa, dakako, ne preuzima scene morbidnog divljaštva oko leša Austrijanca, nego u konačnoj epizodi oslikava lomaču koju je Inkvizicija podignula u Rimu za Markantuna de Dominisa, senjskog biskupa i heretika. U vrijeme političke napetosti s Bečom Šenoa inscenira uskoke kao narod željan ne krvi, nego slobode. U završnoj sceni, na rimskom Campu dei Fiori, jedan klerik štapom traži Dominisovo izgorjelo tijelo, ne bi li mu pronašao opepeljeno srce. Dominisovo je izvješće bilo od presudne važnosti za Sarpija kad je pisao svoju povijest uskoka, a u tom je izvješću bilo riječi o uskočkoj gozbi na kojoj se dijelila utroba Austrijanca. Šenoa je bio uvjeren, na temelju dokumenata koje je naveo u pogovoru svoje pripovijesti, da je Dominis bio agent u dogovoru s Mlečanima. Tim je argumentom Šenoa mogao opravdati silovito ponašanje uskoka i pokazati traganje za srcem poginula im neprijatelja, bilo to i neizravno, u liku jednog inkvizitora.

Pitanje o istinitoj ili insinuiranoj kardiofagiji ostaje otvoreno¹⁹. Jedno je sigurno: historiografija je koncem 19. stoljeća počela imati upliv na književnu obradu uskočkih djela, dok je socijalno pamćenje o njihovu junaštvu do tada bilo najvećim dijelom u okviru usmene predaje. Književnost i historiografija u međusobnom su približavanju – u hrvatskom, kao i u srpskom slučaju – dodijelile kanonsko značenje uskocima, kao braniteljima domovine²⁰. Sve što je moralno prekoračilo sliku toga ideala postupno se izostavljalo.

¹⁵ Isto, XIII.

¹⁶ Isto.

¹⁷ V. npr. Asmus Soerensen, *Die Entstehung der kurzzeitigen serbokroatischen Liederichtung im Küstenland*, Berlin 1895.

¹⁸ Pod tom je žanrovskom naznakom 1876. djelo prvi put bilo izdano u cjelini, poslije prvotnog objavljivanja u *Vijencu* 1875.

¹⁹ Opširnije o kanibalizmu iz antropološke perspektive v. Mondher Kilani, *Du goût de l'autre. Fragments d'un discours cannibale*, Paris 2018.

²⁰ Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*, Ithaca–London 1992 (Zagreb 1997); Stevka Šmitran, *Gli uscocchi. Pirati, ribelli, guerrieri tra gli imperi ottomano e asburgico e la Repubblica di Venezia*, Venezia 2008.

3. Fijumanske mijene

Rijeka je kao habsburška luka igrala znatnu ulogu u gusarskom gospodarenju pod okriljem uskoka. O tome svjedoči lokalna historiografija, ponajviše na talijanskom²¹, ali i na mađarskom²². U gradu se, dakle, čuvalo pamćenje o uskocima i na tom je pamćenju za vrijeme riječke autonomije, poglavito od rujna 1919. do prosinca 1920., Gabriele D'Annunzio organizirao jednu „gusarsku ekonomiju“, koja se izričito pozivala na tu memoriju²³.

D'Annunzio je uskocima zvao legionare koji su bili „spremni na sve, specijalizirani na upade na kopnu i na moru s ciljem da se legionarska vojska opskrbi živežnim namirnicama i materijalom“²⁴. Blokada grada navela je D'Annunzija da se posluži starim metodama gusarenja na Jadranu, koje je odmah pretočio u neprekidan niz proznih i poetskih tekstova koji je popratio promjenjivu sreću²⁵.

D'Annunzio se predstavlja kao izumitelj jednog modernog junaštva, koji se želi suočiti s dnevnim pitanjima a da pri tome rješenja ne budu diktirana službenom talijanskom, za njega neambicioznom, politikom. Nekoliko dana poslije svoga fijumanskog pothvata, piše svom političkom suparniku: „Dragi Mussolini (...) kad bi barem pola Italije bilo nalik na Fijumance, mi bismo imali premoć nad svijetom. No, Fiume je jedinstveni, usamljeni vrh heroizma“²⁶. Mussolinijev dolazak 7. listopada 1919., koji je sa sobom donio svotu primljenu od strane talijanskih građana, nije označio kraj jedne prakse za koju je zadužen „specijalni sekretarijat“. Jedan je od članova toga sekretarijata, Leone Kochnitzky (1892. – 1965.), istaknuo u svojim uspomena, objavljenim malo poslije kraja fijumanske autonomije²⁷, da ako i jesu *uscocchi* bili gusari, onda nisu pljačkali s drugim ciljem nego kako bi mogli gladne obdarivati. Plijen, ako je podijeljen cijeloj zajednici, stubokom mijenja moralnu dilemu oko krađe, koja stoga izgleda kao velikodušni čin koji sjedinjuje grad na emotivnoj i socijalnoj razini. Kochnitzky opravdava takva djelovanja kao moralni čin i tako se sâm sprema utjeloviti ideal novog junaštva koji predstavlja D'Annunzio, zajedno sa svojim legionarima s kojima je zaposjeo grad. Legionari su, naime, prema Kochnitzkyju, preuzeli „tu zdravu tradiciju“ (*questa sana tradizione*) razbojništva od uskoka. Kochnitzky, „zakašnjeli romantik“ (*romantico ritardatario*), kako samog sebe opisuje, ocrtava moderne uskočke pothvate u tonu afirmiranog estetizma, kao prizore iz jedne slike Delacroixa kojom se rado opija²⁸. Fijumanski *uscocchi*, okupljeni u duhu avanturizma oko D'Annunzija, u isti

²¹ Giovanni Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, Fiume 1896, 254-258; Silvino Gigante, *Fiume nel secolo XVI. Bullettino della Deputazione Diumana di Storia Patria*, IV, Fiume 1918.

²² Aladár Fest, *Fiume és az uszkokok. Történeti tanulmány*, Budapest 1891.

²³ Tom Antongini, *Gli allegri filibustieri di D'Annunzio*, Milano 1951; Paolo Alatri, *Gabriele D'Annunzio*, Torino 1983, pogl. „L'impresa di Fiume“, 411-490; Isti, *D'Annunzio: mito e realtà*, Napoli 1993; Mimmo Franzinelli – Paolo Cavassini, *Fiume. L'ultima impresa di D'Annunzio*, Milano 2009, pogl. „I moderni corsari, gli Uscocchi“, 95-102; Claudia Salaris, *Alla festa della rivoluzione. Artisti e libertari con D'Annunzio a Fiume*, Bologna 2002, pogl. „Economia pirata“, 133-151.

²⁴ Salaris, *Alla festa della rivoluzione*, 133.

²⁵ Isto, 133-135.

²⁶ Isto, 135-136 („Mio caro Mussolini... Se almeno mezza Italia somigliasse ai Fiumani, avremmo il dominio del mondo. Ma Fiume non è se non una cima solitaria dell'eroismo“).

²⁷ Leone Kochnitzky, *La Quinta stagione, o i Centauri di Fiume*, Bologna 1922.

²⁸ Isto, 73-75.

su mah politički djelotvorni i sa zadovoljstvom promatraju svoje akcije kao scene vrijedne pamćenja: piratstvo je herojsko u mjeri u kojoj je doživljeno i opisano kao estetika lupeštva. Novi *uscocchi* ne čekaju da kroničari i anonimni pjevači osiguraju za buduće generacije pregršt naracija i epskih pjesama. Pokretači zbivanja sami ukazuju na to kako se uzdignuti nad svojim, prema D'Annunziju, usnulim suvremenicima.

D'Annunzio piše tekstove, u prozi i u stihu, u kojima se hvale djela onih koje naziva *arditi*, koji postaju *uscocchi* kad su na moru. Članak pod naslovom „Jahač Apokalipse“ („Il cavallo dell'Apocalisse“), objavljen 28. travnja 1920. u lokalnim novinama *Vedetta d'Italia*, iskazuje retoričnu zbunjenost: „Jeste li bili razbojnici jednog davnog vremena? Ili razbojnici buduće zemlje? Ne znam. (...) To je bila ljubav sa smjelim očima, koja je prenosila dar preotet opasnosti (...) Tako snažni i nemirni, takve čvrste građe i isklesani, bili ste sinovi moga uma, tvorevine toga uma. Grabili ste samo da biste mogli darivati. Ja nisam nikad grabio a da nisam darivao.“²⁹ Legionari se rado uklapaju u svijet plemenitog razbojništva i rabe riječ *uscocco* kako bi potpisali svoja djela na moru, ali jedino D'Annunzio smije potpisati na dnu lista, kao obznanu da je razarač „Bertani“ zaplijenjen u tršćanskoj luci: „Grande Uscocco Gabriele D'Annunzio.“³⁰ Hijerarhija je jasno priznata, vođa je izdvojen, kao, uostalom, i u vrijeme slavenskih uskoka, s priznatom nadmoći jednog pojedinca. Kad je talijanska Vlada proglasila potpunu blokadu riječkog teritorija, kao što su i povijesni uskoci bili součeni sa sličnom situacijom, jedan je smjeli potez potaknut. U tršćanskoj se luci pojavljuje list s pojedinačno označenim prezimenom svakog mornara s potpisom, kojemu se pripisuje junački čin. Paralelizam sa slavenskim kalupom prihvaćen je, ali ne spominje se jedan bitan podatak iz povijesne situacije, naime, suprotnost između uskoka i Mlečana.

Podrugivanje i ismijavanje postojećeg poretka u velikom stilu već su prisutni elementi u južnoslavenskom epu. Postali su uobičajeni i u fijumanskih slobodoumnika. Kada je 18. travnja 1920. u blizini Opatije preoteto pedesetak okretnih jahaćih konja talijanske vojske smještene na ulazu u Rijeku, a talijanska vojska naredila je da se vrate u roku od osam dana, vraćeni su iznureni riječki konji, oni koji su bili izloženi blokadi. D'Annunzio opisuje scenu stihovima u kojima slavi konja kao produžetak neustrašiva tijela koji prima božanstvenu pomoć; u ovom slučaju radi se o motivu koji je prisutan u južnoslavenskom narodnom epu. Odbacivanje talijanskog identiteta ovdje je shvaćeno kao sastavni dio junaštva modernih fijumanskih uskoka, koje se gradi na otporu protiv talijanske države, koja izgleda kukavički: „Uvrijedili smo Italiju./Ne znamo misliti talijanski./Mi nismo Talijani.“³¹

Na jednak način D'Annunzio prikazuje događaje 7. svibnja 1920., kad je „Grof Fejerwary“, brod pod mađarskom zastavom, natovaren znatnim teretom žitarice, spustio sidro u riječkoj luci. Riječki su razbojnici, infiltrirani na tršćanskoj obali, primorali kape-tana, kad je brod već bio zaplovio u pučinu, da pristane u Rijeci. *Vedetta d'Italia* već 8. svibnja tiskala je izvješće o akciji u ritmičnoj prozi, u autorstvu D'Annunzija, u kojemu žitni teret donosi nadu za dugoročnim snabdijevanjem kruhom, stoga izgleda i kao novi znak božanstvenog izbora:

²⁹ Salaris, *Alla festa della rivoluzione*, 144 („Eravate i predatori d'un tempo remoto? O i predatori della terra futura? Non so (...) Era l'amore dagli occhi coraggiosi, che recava il dono rapito al rischio (...) Così forti e nervosi, così ben costrutti e scolpiti, eravate i figli del mio spirito, le creature della mia mente. Non avevate predato se non per donare. Io non ho mai predato se non per donare.“).

³⁰ Isto, 143.

³¹ Isto, 145 („Abbiamo offeso l'Italia./Non sappiamo pensare italianamente./Non siamo Italiani.“).

Oni [*uscocchi*] su skočili na palubu, u savršeno vrijeme, s crnim licem, s crnim rukama, kao smioni kovači u veselu kovačiju. Progovorili su riječ Fiume, čarobnu riječ Fiume, koja je dovoljna da promijeni rutu svakoga pramca (...)

Danas je Umnažanje kruha, kao što je jučer bilo Pročišćavanje zraka.

Jučer smo, kao jad i čemer, primili pričest u krvi. Danas, u muškom spokoju, u kruhu koji nam je Gospodin naš poslao.³²

Djelo je odmah predstavljeno kao junački čin koji je, kao i za senjske uskoke, zapečaćen krvlju. D'Annunzio iz dana u dan piše svoje izvještaje „Velike Armije uskoka“, nalik na Napoleonov *Bulletin de la Grande Armée*. Hvali uspjehe oružja i čuva žar, kako bi se održalo neprekidno stanje junačkog heroizma, neophodnog da bi se situacija odvijala u željenom smjeru. Uprizorenje uskočkoga junaštva moglo je, naime, biti političko oružje kojim se htjelo postići nužnu unutarnju koheziju.

No, dok 1930-ih godina, kad je grad već pripojen Kraljevstvu Italije, u okviru fašističke države jača protuslavenski, iredentistički diskurs povjesničara Rijeke, s ciljem prisvajanja primorja Kraljevine Jugoslavije, ton uskočkih prizivanja postaje sve manje pozitivan. Lokalni se kroničari onda vraćaju mletačkoj tradiciji, istaknuvši talijansku civilizaciju u stoljetnoj borbi protiv Slavena, u kojoj su uskoci predstavljeni kao preteče. Stoga se D'Annunzijevo uskočki potpis doima kao kratkotrajan predah u njihovoj talijanskoj recepciji.

4. Izum ženskog i mladenačkog junaštva: Zora riđokosa

Njemački književnik Kurt Schäber (1887. – 1959.) dao je povijesti poimanja uskoka poseban zaokret, uvodeći ih u svijet djece na njemačkom govornom području. Bravar po zanimanju, progonjen od vlasti poslije paljenja Reichstaga koncem veljače 1933., uskoro i uhićen kao član njemačke Komunističke partije, uspijeva izbjeći u Švicarsku. Od 1924. bio je oženjen s Lisom Tetzner (1894. – 1963.), autoricom knjiga za djecu³³. S komunizmom razišao se 1938., u doba komunističkih čistki. U to je vrijeme proputovao kroz Jugoslaviju i otkrio u Senju skupinu djece i mladih, pretežno bez obiteljskih veza, koja je, živeći od sitnih krađa, bila u sukobu s lokalnim okruženjem, pogotovo s lokalnim vlastima – gradonačelnikom i žandarom. Nadahnut ovim susretom, stvorio je portret jedne neustrašive riđokose djevojke, koja se nalazi na čelu bande i poziva na uskoke. Budući da kao njemački književnik u izbjeglištvu u Švicarskoj nije smio ništa objavljivati, izmislio je pseudonim Kurt Held. Iako je riječ o nadimku (njem. *Held* – junak) koji je poznat u jednoj obiteljskoj lozi supruge, odabir ovog pseudonima u vrijeme kad je izdao jedan dječji pustolovni roman

³² Isto, 145-146 („Sono balzati fuori, nel buon momento, con le facce nere, con le mani nere, come i fabbri incotti nella fucina allegra. Hanno nominato il nome di Fiume, il nome magico che basta a mutare la rotta di ogni prora nell'Adriatico. (...) Oggi è la Moltiplicazione del pane, come ieri fu la Purificazione dell'aria. Con cupo dolore ci comunicammo, ieri nel sangue. Con maschia serenità ci comunichiamo oggi nel pane che l'Iddio nostro ci manda.“).

³³ Mathilde Lévéque, „Erika Mann, Lisa Tetzner, Ruth Rewald: la littérature de jeunesse en exil (1933-1945)“, u: Cécile Boulaire (ur.), *Le livre pour enfants, regards critiques offerts à Isabelle Nières-Chevrel*, Rennes 2006, 91-101.

s djevojkom kao junakinjom zasigurno nije puki slučaj³⁴. Problem vrlo inovativne prirode junaštva u romanu neizbježno je vezan uz recepciju djela. Švicarska kritika na početku ne izražava prekomjeran entuzijizam. Zora, ta muškobanjasta djevojka koja nema dlake na jeziku i koja izdaje naređenja momcima okupljenima oko nje, s kojima danju i noću dijeli mjesto života – bivše uskočko nastanište – izgleda najprije kao antiteza junaštva za mlade. Roman je ipak bio vrlo uspješan i ušao u lektiru u zemljama njemačkoga govornog područja³⁵.

Reaktivacija uskočke tematike u romanu ponajprije je implicitna. Djeca, siročad koja su se nastanila u Senju kao izbjeglice, našla su u Nehaju svoje novo ognjište. Odatle organiziraju svoje razbojničke pohode kako bi sebi osigurali dovoljno kokoša, ribe i voća, sve dok ih žandarmerija ne zasjeda. Jedan ribar uzima ih pod svoje okrilje, pripovijedajući im o životu starih uskoka, kao uzorima hrabrosti i velikodušnosti. Pokuša ih uvjeriti da u svijetu, dakako, ima nepravde, što su i oni okusili, ali više nije moguće te pošasti istrijebiti kao nekoć. Roman završava oprostajem s divljim životom, ali s nadom da će se i ubuduće moći ostvariti dvojak život, i sređen i slobodan. U završnoj sceni Zora stoga može uskliknuti: „Die Uskoken sind tot! Es leben die Uskoken!“

Kurt Schäber pisao je *Zoru ridokosu*, ili „crvenu“ na njemačkom, dok se polako odstranjivao od komunizma. Junakinja je ipak mogla biti neka vrsta utjelovljenja podobnih vrlina u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Njezina težnja za pravdom koja bi se, ako zatreba, mogla ostvariti uz razbojničku prisilu, a posebice njezino nadahnuće preuzeto iz lokalne uskočke povijesti, sve su to elementi koji su uvjetno mogli naći svoje mjesto u poslijeratnoj naraciji, u kojoj su uskoci bili predloženi kao preteče Titovih partizana³⁶. No, u romanu Kurta Helda prisutna je vjerska dimenzija, s likom svećenika vrlo blagonaklonog prema mladim uskocima, što su jugoslavenske vlasti htjele cenzurirati (dok od toga nisu odustale) kad su počele pripreme za snimanje u Senju televizijskog serijala na osnovi scenarija *Zore ridokose*³⁷ koncem 1970-ih godina. Dok se snimao serijal, režiser Rainer Werner Fassbinder dodijelio je bivšoj supruzi Ingrid Caven ulogu *Zore ridokose* kao prostitutke s velikim srcem u dugometražnom filmu *In einem Jahr mit 13 Monden* (1978.). Na njemačkome govornom području lik Zore neprestano se obrađuje u raznim formatima³⁸. Knjiga je periodično doživjela nova izdanja³⁹. Premda je autor ostao kritički

³⁴ Kurt Held, *Die rote Zora und ihre Bande*, Aarau – Frankfurt am Main 1941.

³⁵ O genezi i recepciji knjige v. katalog izložbe posvećene autoru: Susanne Koppe, *Kurt Kläber – Kurt Held: Biographie der Widersprüche?. Zum 100. Geburtstag des Autors der „Roten Zora“*, Aarau – Frankfurt am Main – Salzburg 1997.

³⁶ V. osobito rječitu analizu u tom smjeru: Gligor Stanojević, *Senjski uskoci*, Beograd 1973. Ćirilčno izdanje romana na srpskom, jedini prijevod na južnoslavenskom prostoru do danas: Held, *Družina ridokose Zore: roman sa obale Jadrana*, prev. Gustav Gavrin, Novi Sad 1952.

³⁷ Serijal „Die Rote Zora und ihre Bande“, u njemačko-švicarsko-jugoslavenskoj koprodukciji, emitirao se 1979. u 13 epizoda od 26 minuta. U Francuskoj reprizirao se pod naslovom „Zora la Rousse“ 1981. te na specijaliziranom kanalu 2001. Neke epizode dobile su „kulturni status“ (Sonya Faure, „Zora est toujours rousse“, *Libération*, 5. 9. 2001, https://www.liberation.fr/medias/2001/09/05/zora-est-toujours-rousse_376025).

³⁸ Novu ekranizaciju za kinoprojekciju uprizorio je 2007. njemački režiser Peter Kahane, a 2009. *Die Rote Zora* je na sceni berlinske „Komische Oper“ 2009. doživjela praižvedbu u „obiteljskoj predstavi“ (*Familienoper*) (glazba: Elisabeth Naske; režija: Jasmina Hadžiahmetović).

³⁹ Izdavač Klett je 2004. ponudio školsko izdanje, koje obuhvaća tekst s komentarima i poticaje za aktivnosti s pedagoškim ciljem. U Francuskoj je knjiga dosad prevedena tri puta, u skraćenoj adaptaciji (*Zora la rouquine*, prev. Yvonne Rosso, Paris 1959) te u cijelosti (*Zora la Rousse*, prev. Cécile Bon, Paris 1980) na

nastrojen prema režimu Istočne Njemačke, knjiga je i ondje izdana 1957. U Švicarskoj je Federalni ured za ravnopravnost između žena i muškaraca utemeljio godišnju nagradu „Zora ridokosa“, koja se od 1991. do 2006. dodjeljivala za najbolje djelo namijenjeno mladeži. Na njemačkom govornom području jadranski su gusari, s naglaskom na njihova mladahnog ženskog vođu, poprimili oznake pozitivog herojstva⁴⁰.

Ako su uskoci neprestano bili predmet komemoriranja, slika im je doživjela nekoliko preokreta. Mijene u statusu, od heroja do antiheroja, prema različitim povijesnim tradicijama, ovisile su o činima koje su se pripisivale uskocima te o perspektivi iz koje se gledalo na njihova djela. U Jugoslaviji je *Zora ridokosa* u vrijeme tiskanja romana izazvala neznatan odjek. Roman nije preveden na hrvatski (ali jest na srpski), iako su tematska podloga, kao i afirmirana prisutnost svećenstva mogle odigrati ulogu u recepciji⁴¹. Šenoina je pripovijetka u Hrvatskoj postala neosporan dio školske lektire, neprekidno tiskana u bezbroj izdanja, kao što je slučaj s tekstovima narodnih pjesama. No, ti su tekstovi rijetko našli put izvan matične sredine koja im je dodijelila kanonizirani status.

Posljednji se preokret na bivšem jugoslavenskom prostoru dogodio otkad je marksistički diskurs izgubio svoju premoć. U poraću se jugoslavenska historiografija bavila uskocima, poglavito s ciljem dobivanja podrške naroda federacije u revolucionarnom duhu na osnovi zajedničke borbe protiv okupatora. Nehaj je 1960-ih godina obnovljen. Uskoci su nepobitno ulazili, kao socijalno marginalna, ali nacionalno razgranata grupa, u kanon jugoslavenskog kulturnog nasljeđa. Kao predmet izučavanja nerijetko ih se shvaćalo poput simptoma neuravnoteženog sistema: „Kod uskoka, piše povjesničar Gligorević 1970ih godina, kao i kod Crnogoraca, zapaža se staro ranofeudalno shvatanje o radu koji je nedostojan slobodnog čovjeka. Dostojnije je sa puškom u ruci živjeti nego znoj u radu prolivati. Kult herojstva je jedini smisao života“⁴². Štoviše, u zaključku njegova rada, objavljenom dok je Jugoslavija bila među silama pokretačicama nesvrstanih, moglo se čitati da je ovaj oblik spontanog, naoružanog otpora izgledao kao da utjelovljuje samopouzdanje društva u čiju su obranu stajali pojedinci u stanju da se opiru svakom budućem okupatoru: „Uskoci su neporaženi sišli sa istorijske pozornice. Njihova borba je zadivila hrišćanski svijet. Njihovo ratno iskustvo je velika poruka da je čovjek odlučujući faktor u ratu bez obzira na tehnički napredak.“⁴³

Suvremena je, pak, hrvatska historiografija uskoke smjestila u interkulturnu povijest, s novim pitanjima u vezi s novim tematikama, kao povijest okoliša⁴⁴. Socijalna povijest

francuski, a kasnije i na okcitski jezik: *Zora la rossa e la soa banda*, prev. Filip Richard, Orthez 2014. Posljednja knjiga nastala je zahvaljujući potpori regionalnih vlasti (Conseil régional d'Aquitaine, Conseil général des Pyrénées-Atlantiques), što je ujedno i dokaz o priznanju edukativne vrijednosti toga dječjeg romana.

⁴⁰ V. feminističko čitanje Zorina lika u disertaciji s područja pedagogije: Dorothee Markert, *Moo, Pippi, Rote Zora... was kommt dann? Leseerziehung, weibliche Autorität und Geschlechterdemokratie*, Freiburg im Breisgau 1998.

⁴¹ Tek je u ožujku 2017. u zagrebačkom kazalištu „Trešnja“ hrvatska publika imala priliku vidjeti Zoru ridokosu u scenskoj adaptaciji (režija Rene Medvešek). <http://www.kazaliste-tresnja.hr/predstave/zora-ridokosa/>.

⁴² Stanojević, *Senjski uskoci*, 310.

⁴³ Isto, 324.

⁴⁴ Drago Roksandić, „Stojan Janković u Morejskom ratu ili o uskocima, robovima i podanicima“, u: Isti, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500–1800*, Zagreb 2003, 117–171.

u tom slučaju ustupa mjesto jednom načinu pisanja povijesti koji je više okrenut prema antropologiji usredotočenoj na životnu sredinu, osobne motivacije i unutarnji svijet, za koju je bitno razotkriti što zapravo stoji iza mita, kako bi se došlo do svakodnevice vojnikâ u vrtlogu oružanih sukoba između kršćana i Osmanlija u moderno doba: zapadnoeuropske i srednjoistočnoeuropske historiografije postupno se slažu u obrađivanju srodnih fenomena⁴⁵. Pojava uskoka, bez korištenja u funkciji nacionalnog obilježja, povjesničaru nudi ljudsku situaciju koju bi trebalo analizirati kao takvu, izvan nametanoga kolektivnog okvira, koji je dugo bio prisutan, iako ponekad i prešutno. U historiografiji o uskocima dugo je vladala gotovo potpuna otuđenost proučene populacije, koja se svodila jednostavno na masu pojedinaca ili se, pak, od njih činilo heroje, što za istraživački rad nije ništa drugo nego poseban vid depersonalizacije⁴⁶. Ova opaska Drage Roksandića može se protumačiti kao oprostaj od uskoka, onakvih kakvima su ih povijesne i književne tradicije u junačkom tonu zamišljale. To najprije vrijedi za južnoslavenske inačice usmenih epova o uskocima, kako za reprizu epizode pod vodstvom D'Annunzija tako i za roman Kurta Helda. Na kraju izvori govore o vojničkoj sudbini suočenoj s nepredviđenim životnim situacijama, čiji strpljivo i pažljivo preslagani djelići u konačnici daju uvid u bogato povijesno štivo, poput biografije Stojana Jankovića, glavara čije je „srce jače od uma“⁴⁷.

No, dok se nova historiografija razvijala, s ciljem oslobađanja od uskočkog heroizma, koji je dugo bio opreka u sagledavanju ljudskog tipa što se sakrivao iza epske evokacije, jugoslavensko društvo ušlo je u rat, za vrijeme kojega su se stari kalupi junaštva ponovno pojavili, prema uskočkim modelima. Ova epska tradicija daje svoj legitimitet vojnim akcijama i naoružanim formacijama u tijesnom kontaktu s podzemnim i mafijaškim krugovima⁴⁸. Lik uskoka te srodnih i derivativnih oblika kao model je još uvijek prisutan na mutan način, koliko god su se pomnožila istraživanja koja pokušavaju dekonstrukcijom junačke genealogije svoriti novu sliku, izvan okvira ratobornih junaka.

⁴⁵ Géraud Poumarède, *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris 2004 (reprint: Paris 2009).

⁴⁶ Roksandić, *Triplex Confinium*, 135.

⁴⁷ „(...) la mente però non si proporziona con il cuore“, Boško Desnica, *Istorija kotarskih uskoka 1684-1749*, I, Beograd 1950-1951, 215 (prema: Roksandić, *Triplex Confinium*, 138).

⁴⁸ Ivan Čolović, „A Criminal-National Hero? But Who Else?“, u: Maria Todorova (ur.), *Balkan Identities. Nation and Memory*, New York 2004, 253-268. „Then came the Croatian anti-Turk heroes, from the Slavic clans who had really died in battles against the Turks to the hayduks and uskoks, whose undertaking were the fruit of imagination, knowing only murder and revenge, uninterrupted violence in response to the brutality of foreign rulers“. Protukršćanski je diskurs u Bosni i Hercegovini 1990-ih dobio zamaha, prema istom epskom modelu narodnih pjesama (Isto, 264-265). Najzad, „A hero is, and remains, outside the law and has no moral restraints. We marvel at him from a distance, unable and unwilling to come closer, envious of his freedom to kill and be killed instead of us, but at the same time living in fear of his non-human freedom. Thus today our criminals can quickly and easily undertake heroic work; it is tailor-made for them.“ (Isto, 267)